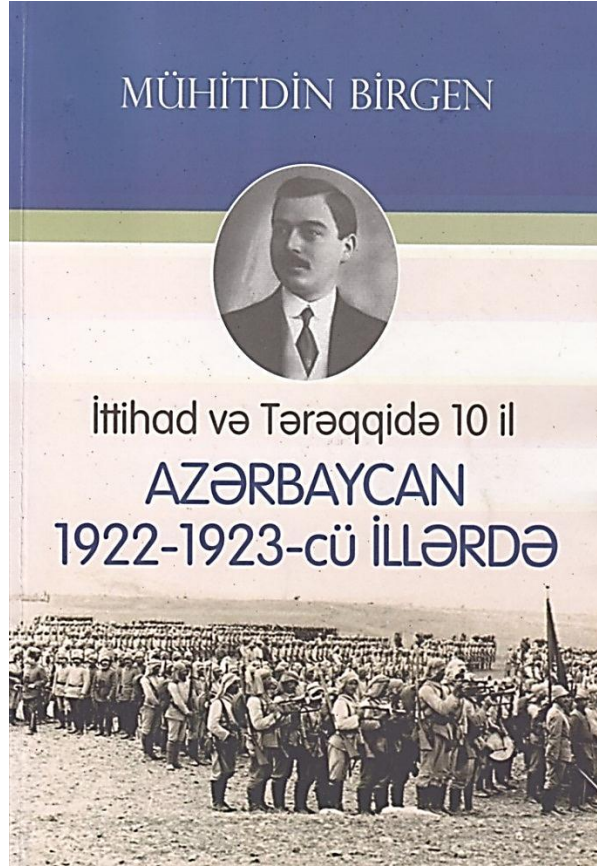


MUHİTDİN BİRGEN VE BAKÜ MUHİTİ**Asif Rüstemli*****Süleyman Kaan YALÇIN****

Edebiyat tarihçisi, filoloji ilimleri doktoru, diplomat, mütercim, eleştirmen Prof. Dr. Vilayet Guliyev, çağdaş edebiyatımızın önemli temsilcilerindendir. Edebiyat sahasında birçok değerli eser sahibi olan Guliyev, eserlerine bir yenisini daha ekledi. Bu eser “Ganun” yayınlarından çıkan Türk siyasetçi ve politika yazarı Muhitdin Birgen’in (1885 - 1959) “İttihad ve Tereggi’de 10 İl, Azerbaycan 1922 - 1923-cü İllerde” adlı eseridir.



Genellikle kültür tarihimizin karanlıkta kalmış gerçeklerine ışık tutan araştırmalarıyla geniş bir okuyucu kitlesinin rağbetini kazanmış olan Vilayet Guliyev’i, kendi yoğun akademik

* Prof. Dr.; Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü Şube Müdürü, Filoloji İlimleri Doktoru / Bakü-Azerbaycan, asif_rustemli@yahoo.com.

** Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran: Yrd. Doç. Dr.; Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, skyalcin23@hotmail.com.

çalışmalarının arasında Muhitdin Birgen'in bu kitabını Azerbaycan Türkçesine aktarmaya iten sebepler nelerdir? Kitabı Azerbaycan Türkçesine aktaran Guliyev, kitaba yazdığı "Yol Ayrıcındaki İllerin Anıları" adlı geniş mukaddime, Muhitdin Birgen'in çağdaş Türkiye'nin sosyal ve siyasi hayatında gazetecilik faaliyetlerine ışık tutmakla beraber bu meseleye de aydınlık getirir: Çeşitli dönemlerde onun faal katılımı ve baş redaktörlüğü ile "İttihat ve Terakki" nin esas yayın organı sayılan "*Tanin*" (1913 - 1918) gazetesi, yine buna benzer yayın organları olan "*Meslek*" (1924 - 1925), "*Halk*" (1925 - 1926), "*Türk Kooperatifçisi*" (1930 - 1934), "*Son Posta*" (1936-1939) gibi kimi popüler gazeteler yayınlanmıştı. Birgen, 1914 yılında Çorum'dan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne, 1936 yılında Mardin'den Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilmişti. 1920 - 1921 yıllarında birkaç ay Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi'ne başkanlık etmişti. Türklerin millî bağımsızlık mücadelesinin –Kurtuluş Savaşı'nın- maksat ve hedeflerini hem ülke içinde hem de ülke dışında yaymakta mühim rolü bulunan bu kurumun başkanlığına Muhitdin Birgen sonra Ahmet Ağaoğlu getirilmiştir.

Guliyev, Birgen'in Türkiye siyasetinin önde gelenlerine, devlette ve hükümetteki yüksek vazifeli kişilere yakınlığını vurgulamakla onun değindiği mevzulara derinden aşına olduğunu, haklarında fikir öne sürdüğü tarihî şahsiyetleri, parti liderlerini devlet görevlilerini şahsi müşahedeleri doğrultusunda değerlendirdiğini, tarihî hadiseler hakkında objektif mülahazalar yürüttüğünü dikkatlere sunmuş, farklı siyasi sistemlere ilgisini, yeni ve ilginç meselelere yaklaşma tarzını, değerlendirme imkânlarını mukaddimesinde sergilemiş, kayıt ve şerhlere özel ilgi göstererek bazen onların zaruri eksikliklerini bildirmiş ve çeşitli düzeltmeler yapmıştır. Metne yalnız bir aktarıcı gibi değil, bahsi geçen döneme ait problemlerle yakından ilgilenen bir araştırmacı gibi yaklaşan Vilayet Guliyev, Türk Profesör Zeki Arıkan'ın açıklamaları ile yetinmemiş, özellikle eserin Azerbaycan ile ilgili kısımlarında yer alan bir dizi meseleye de bilimsel olarak açıklık getirmiştir.

Guliyev'in kitaba seçtiği isim de anlamlıdır. Muhitdin Birgen'in hatıralarında Azerbaycan'la ilgili bölümler uygun şekilde "memleket haricinde ittihatçılar" ve "Azerbaycan'da son ittihatçı" olarak adlandırılmıştır. Vilayet Guliyev ise ülkemizin o yıllardaki siyasi, millî ve manevi durumunu göz önüne alarak esere her bakımdan değerli olan "*Azerbaycan 1922 - 1923-cü İllerde*" başlığını vermiştir.

Bu yıllar sadece Muhitdin Birgen'in Azerbaycan'da çalıştığı yıllar değil, aynı zamanda halkımızın ve ülkemizin tarihinde kendine mahsus bir yer tutan, zaman bakımından kısalığına bakmayarak ayrı bir merhale teşkil eden önemli bir devirdir. Çünkü o yıllarda Azerbaycan,

sosyalizm koşulları altında yaşadığı diğer dönemlerle karşılaştırıldığında bağımsızlık niteliklerine daha çok sahipti. Bu dönem kardeş Türkiye ile elçilik düzeyinde ilişkileri barındırırdı, bu ülkeden davet edilen uzmanlar Bakü’de çalışırlardı, yeni neslin Türklük duygusu ve düşüncesi özellikle ideoloji bakımından tam göz önünde bulundurulmamıştı. Lakin yaklaşan tehlikenin izleri artık açık şekilde görünüyordu ve Muhitdin de bunu hatıralarında gerçek hayattan alınmış inandırıcı kesitlerle tasvir etmişti.

Vilayet Guliyev’in araştırmalarından da bilindiği üzere, M. Birgen’in hatıraları 1936 yılından başlayarak iki yıl süresince “İttihat ve Terakki’ de 10 Sene” adı ile baş redaktörü olduğu Türkiye’nin popüler “*Son Posta*” gazetesinin 500’e yakın sayısında yayınlanmıştır. Ege Üniversitesi’nin Edebiyat Fakültesinde çalışan Prof. Dr. Zeki Arıkan, hatıraları gazete sayfalarından toplayıp yayına hazırlayarak ilk defa 2006’da (tekrarını ise 2009’da) yayınlamıştır. İki ciltlik eserin 1922-1923 yıllarını kapsayan önemli bir bölümü Azerbaycan’a, daha doğrusu özellikle kültür ve maneviyatla ilgili birçok meselede kendisine Bolşevik işgaline uğramış Azerbaycan Cumhuriyeti’nin varisi gibi göstermeye çalışan Şura Azerbaycan’ına aittir. Özellikle bu bakımdan eser hele ki, tefrikalar hâlinde yayınlandığı 1930’lu yılların sonunda Azerbaycan siyasi muhacirlerinin dikkatini çekmiş, onun hakkında Polonya’daki muhacir yayınlarında bir dizi malumat ve tahliller çıkmıştı.

Yazarın hatıraların büyük sevgi ve samimiyetle Azerbaycan Türklerine geniş yer ayırması tesadüfi değildi. M. Birgen, Bakü’ye gelmeden önce özellikle 1910 yılında İstanbul’da Eli Bey Hüseyinzade, Ehmed Bey Ağaoğlu, cumhuriyet devrinde Azerbaycan’ın sonuncu Maarif ve Dini İtikat Bakanı olmuş Reşid Han Gaplanov ile 1913 yılında tanıştı. Türkiye’de İttihat ve Terakki Fırkası’nın iflasından, tanınmış temsilcilerinin hapis ve göz altılara maruz kalmasından sonra M. Birgen, aile bireyleriyle 1921 yılının mayısında yeni yeni Sovyetleşmeye başlayan Gürcistan’a sığınmıştı. Aynı yılın ağustos ayında ise Moskova’ya gitmek niyetiyle Bakü’ye gelir, Türkiye’nin Azerbaycan’daki diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Esendal ile görüşür, iki aya yakın Moskova’da kaldıktan sonra ekim ayında Bakü’ye döner. İlginçtir ki, o zamanlarda Enver Paşa Türkistan’a gizli gitmek için Bakü’deydi ve M. Birgen onunla görüşme fırsatını kaçırmadı. Bakü’deki bu kısa görüşme Türk siyasi ve devletçilik tarihinde hizmetleri olan iki aynı mefkûre taşıyıcısının, iki İttihat ve terakki üyesinin vatandan uzaklarda son görüşmesiydi.

M. Birgen’in hatıraları Azerbaycan Türklerine, onların Müslüman dünyasındaki yerine, büyük kültür miraslarına, yüksek insani ve ahlaki özelliklerine muhabbet hisleri ile kaleme

alınmıştır. Birçok konuda olduğu gibi yazarın Azerbaycan Türklerinin misafirperverliği hakkında samimi izlenimleri, açık ve anlaşılır düşünceleri memnuniyet doğurur. Kitabının “Bakı, Neft ve Azerbaycan” başlığı altındaki kısımda yazar şöyle yazıyor: “Azeri Türk’ü de özellikle medeniyetin bozucu tesirleri karşısında önemini yitirmeden saf ve temiz kalmayı beceren Türkler gibi şükürlü insanlardır. Sabah sofrasına koymaya bir lokma ekmeği olmayan Azeri bugünkü yemeğini misafiriyle yarı yarıya bölmeyi insanlık borcu sayar. Özellikle de bu misafir Türkiye Türk’ü bir büyük kardeş ise ortalıkta başka söze gerek kalmaz!”

Azerbaycan’a tahminen on gün süren ilk seferinde Bakü’de gördüğü dostane münasebet, yakınlık kurduğu insanların Türk sevgisi Muhitdin’de unutulmaz etkiler yaratmış ve ilk fırsat bulduğunda daha uzun süreli ve hayırlı işler yapacak şekilde ülkemize geri dönmesine zemin hazırlamıştı. Tiflis’e önceki işini devam ettirmek için geri döndükten sonra Azerbaycan’ın o zamanki maarif başkanı, gazeteci, eleştirmen Mustafa Guliyev’den milli tahsilin ıslahı sahasında faaliyet göstermek için davet mektubu alır. Muhitdin Bey siyasi geçmişini göz önünde bulundurarak komünist rejiminin bulunduğu muhitte kendisinin hoş karşılanmayacağını düşünerek başkanın ısrarlı davetinden imtina eder. Sonra ise yazar fikrinin değişmesini şöyle dile getirir: “Bakü’den ikinci mektubu aldım. Üsteleyerek ısrar ediyorlardı. İtirazlarımı yeniden tekrarladım. Bu defa milli düşünce sahibi olarak tanıdığım çeşitli Azerbaycanlı aydınlar mektup yazdılar, beni maksadı millete hizmet olan bu vazifeyi kabul etmeyi heveslendirmeye başladılar. Aynı zamanda Bakü Devlet Üniversitesi’nde tahsil gören birçok Azerbaycanlı gencin maarif başkanlığının tavsiyesi üzerine beni davet teklifini kabul etmeye inandırmak maksadıyla Tiflis’e gelmek niyetinde olduklarını öğrendim... Nihayet biri Tiflis’te diğeri ise Azerbaycan’da yaşayan, hatırı sayılı ve tekliflerini reddedemeyeceğim iki dostumun da ısrarı sonucunda bu zor vazifeyi kısa süreliğine de olsa icra etme teklifini kabul ettim.”

Böylelikle M. Birgen 1922 yılının ekim ayında daha uzun süre yaşamak, en önemlisi ise eğitim ve kültür ve sahasında Azerbaycanlı meslektaşlarıyla birlikte çalışmak niyetiyle aile bireyleri, kayınvalidesi Hoşnaz Hanım, eşi Melahat Süreyya Hanım, kızı Asude, baldızı, sonradan şair Nazım Hikmet ile aile kurmuş, Nüzhet Hanım ile birlikte Bakü’ye geri döner. Burada sıcak karşılanan yazar onun için oluşturulan hayat koşullarından kadirşinaslık ve minnettarlık hissi ile söz eder: “Bakü’de bana çok güzel ev ayarlamışlardı. Verilen erzak ihtiyaçlarımızı ziyadesi ile karşılıyordu. Kaldığımız evin bütün borçlarını ödenmiş ve zamanına göre mükemmel sayılan ev eşyaları vermişlerdi.

Muhitdin Bey'in takdire layık düşünceleriyle tanıştıkça teessüf doğuran ve yine de bin defa teessüfler olsun ki, çoğu zaman ağırlı sancısını her zaman kendimizde hissedeceğimiz bir gerçeği hatırlatmadan geçemeyeceğim. Birgen'den bir yıl önce aynı ısrar ve taleple Tebriz'den davet edilen büyük yazar Celil Mehmet Guluzade'ye ve Hemide Hanım'a gerekli ilgi, dikkat ve kaygı gösterilmemiş, ev ve işiyle ilgili gerekli şartların oluşturulmasında yazar uzun süre bürokratik engellerle yüzleşmişti. Esasında ise kendine gösterilen ilgisizlik hayatının sonuna kadar devam etmişti.

Hatıra yazarının halkımıza beslediği büyük saygı ve duygu ile verdiği bilgilere dayanan o az bir vakitte Cumhuriyet Maarif Başkanlığı heyetine üye seçilir. Yüksek pedagoji enstitüsünde sosyal bilimler üzerine beş ders, Bakü Devlet Üniversitesi'nde ise "Osmanlı edebiyatı tarihi" (Cumhuriyet devrinde M. E. Resulzade vermekteydi) dersini vermeye başlar. Kısa bir süre sonra ise bugünkü "Azerbaycan" dergisinin devamı sayılan "Maarif ve Medeniyet" dergisinin faal muharriri ve yazarı olur. İş yoğunluğu onu zerre kadar yormaz. Aksine öğrencilerle ilgilenmekle güçlenen Muhitdin Efendi, Azerbaycan gençliğinin ilme olan sevgisini ve onların ana dillerinde eğitim almak için gösterdikleri fedakârlığı yüksek derecede kıymetlendirerek şöyle yazar: " Öğretmenlik faaliyetine döndüğüm zaman karşımda gördüğüm Azerbaycan gençliğinin sıcak ilgisi, yüreklerindeki okuma ve öğrenme merakı bende eski meşguliyetime ait istek ve şevki yeniden canlandırdı. Hayatımdaki en derin manevi hazları yalnız Azerbaycan gençliği arasında geçirdiğim o günlerde aldığımı şimdi de büyük bir memnuniyet hissi ile hatırlıyorum."

Muhitdin Efendi'nin ders verdiği yetenekli öğrencileri arasında eleştirmen, edebiyatçı Atababa Musahanlı, sosyal, siyasi ve politika uzmanı Edbul Vahab Memmedzade (Yurdsever) de vardı. O, özellikle Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde tarih, edebiyat tarihi, felsefe, sosyoloji ve pedagoji derslerini verirdi. Bunlarla ilgili programlar ve ders materyalleri hazırlardı. M. Birgen Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki farklardan, farklı sözcüklere karşılık gelebilecek yabancı sözcüklerin doğru kullanımı veya bozulma sebepleri ile ilgili konuşurken bugünkü okurların da ilgisini çekebilecek noktalara değinmiştir. Yazar "ey gönül" anlamını veren "diley" sözcüğü Azerbaycan Türkçesi arasında bozularak "dalay" şekline dönüşmüştür. Hem köyde hem de şehirde insanlar gazel okurlarken "dalay dalay" derler veya sayı sayarken "seksen" sözcüğüne Farsçada ki "heşdat" sözcüğü tercih ederler. Çünkü "sek" Farsçada "köpek" anlamına gelmektedir; "sek-sen" ise "sen köpeksin" anlamına gelir. Yazarın Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde farklı anlamları bildiren bazen komik bazen de sinir bozucu ve kötü

anlamlar doğuran söz ve ifadeler hakkındaki müşahadeleri de dikkat çekicidir. Geçen asrın doksanlı yıllarında ülkelerimiz arasındaki sınırlar yok olurken insanlarımız yeniden aralarındaki samimiyeti korumak imkânını elde ederken aynı ifadelerin yarattığı anlaşmazlıklar, gülünç duruma gelebilecek ifadeler yeniden gündeme gelmişti.

“Bakü’de kaldığım on dört ay boyunca hayatımın en ilginç, iş bakımından ise en doyurucu devrini yaşadım” diyen Muhitdin Birgen dil, edebiyat konularında konferanslar da vermiştir. “Türkçenin Bugünkü Durumu” adlı seri konferanslar vermiş, 11 sayısını redakte ettiği “Maarif ve Medeniyet” dergisinin her sayısında devrin güncel problemlerine ilişkin bilimsel makalelere yer vermiştir.

20. yüzyılın başlarında birçok yazar Osmanlı Türklerinin, özellikle de Osmanlı Türkçesinin Azerbaycan’ı çağdaşlaşma yönünde olumlu bir etkisi olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Hatta “Ortak Türkçe” adı ile sadece Türkiye Türklerinin kendilerinin de çok zorlukla anladıkları yazılı dil geleneklerinin Azerbaycan’da uygulanması ile ilgili gayret göstermişlerdir. Muhitdin Birgen ise böyle yazarlardan farklı olarak özellikle yüz yıl önceki halkımızın kültürel ve entelektüel düşünce bakımından Türk Dünyası’nda ön sıralarda yer aldığını itiraf etmiştir. Ayrıca sadece itirafla da yetinmeyip bunu kendi eserinde yüksek bir sesle de dile getirmiştir. Örneğin Azerbaycan gençliği hakkında söylediği şu sözlerdeki gibi: “Sekiz yıllık aradan sonra öğretmenlik faaliyetine döndüğümde karşımda gördüğüm Azerbaycan gençliğinin hararetli öğrenciliği, yüreğinde yaşattığı ilim sevgisi öğretmenlik şevkimi yeniden canlandırdı. Beni daha çok çalışmaya şevk eden Azerbaycan gençliğinde gördüğüm ilim sevgisi ve ana dillerinde öğrenim görmek için gösterdikleri istekti. Hayatımın en büyük ruhsal hazzını Azerbaycan gençliği arasında geçirdim devirde aldığımı şimdi de sevgi ve hasretle hatırlıyorum”.

Hatıra yazarı sanki Azerbaycan’a eğitim ve kültürü Bolşeviklerin getirmesi ile ilgili Sovyet propagandasının saçma iddiaları ile gıyabi bir tartışmaya girerek 1930’lu yıllarda Türkiye matbuatında yazdığı aşağıdaki satırlar bugün bizim için her açıdan kıymetli ve gurur vericidir: “O tarihteki (özellikle 1922-1923 yılları) Azerbaycan’ı kültürsüz zannetmeyin. Aksine Azerbaycan’da çağdaş kültürü benimsemiş büyük bir aydın kitlesi vardı. Yalnız onların üst tabakasının kültür dili Rusça idi. Moskova’nın ve Bakü’nün Rus üniversitelerinde iyi eğitim görmüş güçlü aydın kitlesi ülkede çağdaş kültürün oluşumunu sağlamıştı. Azerbaycanlılar arasında ilmî seviye bakımından şimdi benzerlerini Türkiye’de görmeyi arzu ettiğim bir dizi seçkin insan da vardı”.

Prof. Dr. Zeki Arıkan'ın bir araya getirerek 2006-2009 yıllarında yayınlattığı M. Birgen'in "*İttihad ve Terakki'de On Sene*" kitabından farklı olarak Prof. Dr. Vilayet Guliyev ilk defa Muhitdin Efendi'nin "*Maarif ve Medeniyet*" dergisinde çıkan makalelerini transkribe edip onlara notlar ve şerh yazarak "*Azerbaycan Metbuatında Çap Olunmuş Megaleleri*" adı ile kitaba dönüştürmüştür. "Türkceyi Düzeltmekde Üsul", "Türkcenin Tekamül Tarihi", "Osmanlı Edebiyatı Tarihi Haggında", "Edebiyyati- Cedide", "Helg Dilleri" ve "Elifba Meselesi" makaleleri hem Türkiye okurları hem de Azerbaycan filologları için tamamıyla yeni materyaldir. Bu materyaller ayrıca kitaba özel değer de katmıştır. Bu bölüm tamamıyla orijinal bir karakter taşır ve eserin Azerbaycan ile olan ilgisini daha da önce çıkarır. Eğer hatıralar bölümünde Vilayet Guliyev sadece Türkiyeli meslektaşısı Zeki Arıkan'ın hazırladığı metni Azerbaycan Türkçesi'ne aktarmak ve gerekli gördüğü durumlarda uygun izah ve şerhler yazmanın yanı sıra, burada onun Azerbaycan'da yayınlanan ve şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçan edebî-eleştirel mirasının çağdaş ilmî döneme dâhil edilmesinden de bahseder. Bahsetmek gerekir ki, ilk defa "*Maarif ve Medeniyet*" dergisinden alınarak kitaba eklenen bu materyaller onu bir taraftan Prof. Dr. Zeki Arıkan ve Azerbaycan âlimi Vilayet Guliyev'in ortak bir projesine çevirmiş, diğer taraftan ise eserin adı ile içeriği arasında bir uygunluk ve ahenk yaratmıştır. Çünkü bu edebî ve eleştirel makaleler sayesinde "1922-1923 yılları Azerbaycan'ı" yalnız sosyal ve siyasi süreç bakımından değil edebî ve bedii fikir bakımından da iyi derecede yansıtmıştır.

Muhitdin Birgen'in Azerbaycan'da olduğu devirde büyük bir heves ve coşku ile Türk ilminin, edebiyatının gelişmesi yolunda çalışması, Sovyetlerin özel hizmet organlarının, 1920 yılının Nisanından başlayarak örümcek ağı gibi bütün Azerbaycan'ı kapsayan Azçeka'nın- Azerbaycan Fevkalade Komisyonu'nun dikkatinden kaçmaz, günlerin birinde evinde sorguya çekilmek için herkesin canına korku salan bu gizli kuruma davet edilir.

Muhitdin Bey'i gizli kurumun dördüncü şubesinin reisi, Ermeni asıllı müfettiş sorgu suale tutar: "-Diyorlar ki, siz burada Ankara hükümeti için casusluk yapıyormuşsunuz." İftira içeren bu ifadenin etkisiyle sarsılan Birgen, Azçeka'nın şube reisine mantıklı tutarlı ve cesaret içeren şu cevabı verir: "Casusluğun iyi bir iş olmadığını siz benden daha iyi bilirsiniz. Bu, yeryüzünde uğraşılacak en pis ve insan ahlâkına en mugayir saydığım iştir... Hakkımdaki bu sözleri size ancak kendisi casus olan insanlar söyleyebilirler. Fakat bu türden insanlar ahlâktan çok uzak olduklarından onların dediklerine inanmanın da bir gereği yoktur."

Cevabın açıklığı ve sertliği Ermeni müfettişe temsil ettiği kurumun kararını bildirmekten başka bir şey bırakmamıştı. Şube reisi, Muhitdin Efendi'nin bir haftaya Azerbaycan'ı terk etmesi kararını okur. Sebepsiz yere izzet-i nefesine dokunulan Birgen, kendisini savunma yoluna gider, casuslukla suçlanmasının haksızlığını ispat etmeye çalışır. Ayrıca M. Gorki'nin "Ana" romanını Fransızca'dan çevirdiğini bildirir. Son olarak ona iki haftalık bir süre tanınır ve iki hafta sonra ülkeyi terk etmesi gerektiği bildirilir. Azçeka'nın kararının lağvedilmesi için Maarif Başkanı Mustafa Guliyev ve "Kommunist" gazetesinin baş redaktörü Ruhulla Ahundov ciddiyetle çalışır. İşin aslı Moskova ve Tiflis arasında bir gerginlik yaratarak istediklerine ulaşırlar. Azçeka'nın başkan yardımcısı milliyeti Yahudi olan Gaber-Korn, M. Birgen'i kabinesine davet eder, kararın "güvenilmez unsurların verdiği yanlış bilgi esasında" kabul edildiğinden etkilendiğini bildirir ve baş gösteren olaydan dolayı özür diler. Lakin Muhitdin Birgen sosyal ve siyasî durumu tahlil ederek millî ruhlu Bolşevik rehberlerinin bu üstünlüğünün geçici bir karakter taşıdığını, hemen onların özellikle Türkiye'den davet edilmiş misafir âlimi, hiç kendilerini de kurtarmaya imkânları kalmayacağını öne sürerek Azerbaycan'dan "rezil olmadan" gitmenin, "iş en tatlı yerinde kesmenin" doğru yol olduğu kanaatine varır. Faaliyetlerini devam ettirmesi için tekliflere ve ısrarlara bakmayarak tahminen 1923 yılının Aralık ayında vatana geri dönme düşüncesine önem verir. En önemlisi ise Türkiye'ye geri döndükten sonra da Azerbaycan'ın, Azerbaycan Türklerinin samimi dostu ve koruyanı olarak kalmayı başarması ve en zorlu zamanlarda bile ülkemiz ve halkımız hakkında gerçekleri dile getirmekten ve savunmaktan çekinmemesidir.

Bakü'den ayrılmasına iki gün kala Maarif Başkanlığı, Muhitdin Efendi'nin şerefine bir ziyafet düzenler. Mustafa Guliyev konuşmasında Birgen'in Bakü'de kaldığı zamanlardaki ilmi, pedagojik ve politik hizmetlerinden övgüyle bahseder. Öğrencilerinin ateşli haykırışlarında etkilenen Muhitdin Efendi duygulu anlarını hatırlayarak şöyle yazar: "O zamanlarda sevgili öğrencilerimin ölçü ve resmiyet hissini gözeterek söylemiş oldukları muhabbet dolu sözler karşısında yay gibi gerilmiş sınırlarım dayanmadı. Hislerime mağlup oldum. Birkaç damla gözyaşı akıtmaktan kendimi alıkoyamadım."

Bu gözyaşları hizmetlerine ziyadesiyle değer veren Azerbaycan Maarif Başkanlığı'na, aydınlara ve kadirşinas öğrencilerine son defa minnettarlık nişanesi idi. Yazar aynı zamanda hatıralarını kaleme aldığı 1930'lu yılların sonunda Bolşevik terör makinasının yüreğinde Türk ruhu ve sevgisi yaşatan Azerbaycan gençliğine, millî aydınlara seslenişinden de habersiz değildi. Eski öğrencilerinin kötü talihini dikkate alarak Sovyet tarihinin, Stalin diktatörünün bu

kanlı cinayetine aşağıdaki satırlarla göndermede bulunmuştur: “Bana yeniden öğretmenlik aşkı veren bu insanların çoğu içinde yaşadıkları rejime uyum sağlamak istemedikleri için şimdi birer hatraya dönmüşlerdir. Onların karşında saygıyla eğilmeyi kendime borç bilirim.”

Takdim ettiğim bu kitapta sadece bir aktarıcı gibi değil, aynı zamanda âlim bir araştırmacı gibi kendinin yüksek ilmî tecrübesini ve vatandaşlık görevini ortaya koyan Vilayet Guliyev’in takdimatında-ön söz ve aktarımında ünlü Türk edip, eğitimci ve politika yazarı Muhitdin Birgen’in “*İttihad ve Tereggi’de 10 İl, Azerbaycan 1922-1923-cü İllerde*” adlı eseri, Halk Cumhuriyeti’nin suskunluğundan sonraki Sovyetleşmenin ilk yıllarında edebî kültürel, sosyal, siyasi muhiti, millî eğitimin kuruluşundaki süreçleri, ders kitaplarını ve uzman kişilere ait meseleleri, Fevkalade Komisyonu’nun halka karşı faaliyetlerini inceleyenler, araştıranlar için değerli bir kaynak ve eşi benzeri bulunmayan bir memba görevini üstlenir.

Kitap hem Azerbaycan’ın 1920’li yıllardaki tarihine hem de o devrin Azerbaycan-Türkiye münasebetlerinin çok mühim hadiselerine ışık tutmakta ve bu bakımdan yeni araştırmaların yapılmasına da zemin hazırlamaktadır. Bu türden araştırmaların önemli bir kısmının yakın gelecekte yine yorulmaz âlim, vatanperver aydın Vilayet Guliyev’in kendi kaleminden çıkacağını ümit ediyor, ona yararlı hizmetlerinde ve edebî faaliyetlerinde başarılar diliyorum.